

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 330.014

В.М.Тарасевич, д-р екон. наук
Національна металургійна академія України

ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ ПЛЕМЕНІ: ДІЯЛЬНІСНИЙ КОНТЕКСТ

Досліджено діяльнісні засади, напрямки і результати інституційної еволюції племені. Акцентовано на аспектах інституціоналізації різних сфер його життєдіяльності.

Інституційні особливості розділення діяльності

Порівняно з родовою общиною плем'я – універсумне утворення (надалі – унутвор) – історично є пізнішим і складнішим. Тому вчені не мають ілюзій щодо простоти пояснень його становлення і змісту. Звідси проблематичність не так міри адекватності та складності пояснень археологів, істориків, політологів, економістів, як поєднання, стиковки цих пояснень.

Первинне плем'я, як правило, є етнічно однорідним¹, оскільки об'єднує кілька родинних родових общин, що розселилися на певній території. І хоча згідно з умовами в рамках тієї чи тієї окремо взятої общини деякі етнічні протоінститути можуть трансформуватися, в тому числі й усвідомлено, субстанційні засади етносу, закладені в нього самим фактом народження – *сплав людсько-поведінкового і переддіяльнісно-інституційного*, – залишаються незмінними². Виниклі *особливі* етнічні протоінститути окремих родових ліній аж ніяк не знижують значущості загальних і не завжди трансформуються в субетнічні. Але разом із розселенням родинних общин виникає банальна проблема спільного відправлення загальних культів і ритуалів. Її розв'язання (вибір місця відправлення, створення відповідних культових центрів і споруд, узгодження часу і порядку участі родичів і т. п.) неможливе за допомоги суто етнічних засобів і вимагає, передусім, активних міжобщинних контактів, а потім і формування надобщинного рівня організації. Зрозуміло, що детермінована природою родинність, однорідність і експансія етносу, що самоорганізується, аж ніяк не вичерпують передумови народження і складові племінних унутворів.

До VII тисячоліття до н. е. еволюція унутворів набуває нових якостей. Мотижне землеробство на придатних землях уже не забезпечує потрібного обсягу харчових ресурсів для безперервно зростаючого населення. Починається інтенсивне освоєння поливного землеробства. Створені таким чином унутвори є вельми неоднорідними. До того ж вони співіснують з унутворами, історично більш ранніми. Не лише демографічний прес

¹ Етнічна неоднорідність племені з'являється внаслідок численних війн і асиміляції не родинних общин і племен.

² Указані субстанційні засади етносу залишаються практично незмінними впродовж його повного "життєвого" циклу.

і відмінності природних умов "місцезовитку етносів" (Л.Гумільов), а і власна логіка діяльності, об'єктивні межі її напруженості для людини за поєднання різних робіт³, взаємна каталізація уречевлення й олюднення детермінують подальше розділення діяльності в кількох взаємопов'язаних напрямках. Передусім, ідеться про розділення землеробської, скотарської та ремісницької діяльності, діяльності між унутворами, виокремлення нових видів діяльності.

Найочевиднішими є ці зсуви в **уречевленні** (рисунок). Різні землеробські (мотижне, поливне, підсічно-вогняне землеробство, вирощування різних зернових культур), скотарські (виведення і вирощування різних порід худоби, загонне, відгонно-пасовищне скотарство, вовнопрядіння і вовноткацтво, виготовлення м'ясних і молочних продуктів) і ремісницькі (виготовлення землеробських знарядь, гончарних і керамічних виробів тощо) роботи поступово закріплюються за окремими родинними і не родинними общинами, великими родинними та їх групами, а окремі операції – за членами родин.

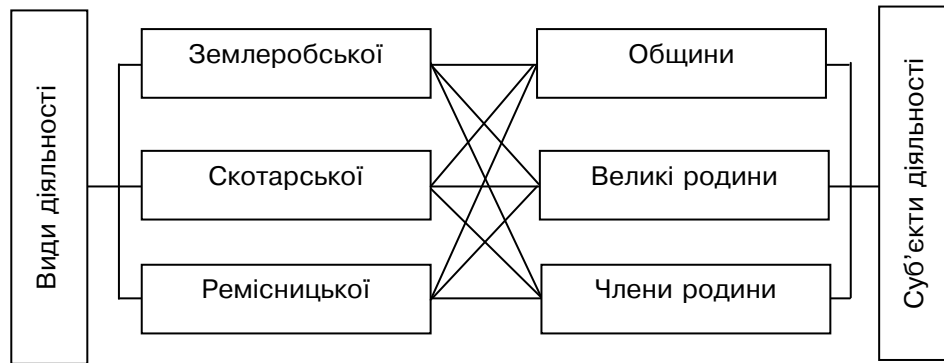

Рисунок. Розділення уречевлюваної діяльності

Спеціалізація, що дедалі більше розгалужується, супроводжується змінами у відповідних взаємозв'язках. Проста кооперація залишається основною формою спільної діяльності, але тепер уже спеціалізованої, й, отже, стає так само спеціалізованою і так само багатоманітною. Обмін діяльністю між родинними общинами, що необхідно звідси впливає (організація й узгодження різних видів діяльності – кооперація простих кооперацій, використання худоби і ремісничих виробів у землеробстві, а продуктів землеробства – у скотарстві та ремеслі), не може бути забезпечений внутрішньообщинними механізмами і протоінститутами, а тому передбачає формування спочатку тісніших міжобщинних контактів та інститутів, а потім і надобщинного рівня організації. Узяти, наприклад, будівництво і використання іригаційних споруд. Зрозуміло, такі штучні біоценози мають бути достатньою мірою сумісні з біоценозами природними. Паттерни і технології природного уречевлення повинні відповідати природним стандартам. Так, марно розташовувати посіви в неприступних для вод Нила місцях. Такі відповідальні та масштабні роботи не під силу одній окремо взятій общині. І природне розселення общин уздовж берегової

³ Див.: Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Первобытное воспроизводящее хозяйство (политико-экономические очерки). – М., 1985. – С. 117.

лінії, і виробнича необхідність стимулюють міжобщинну кооперацію і формування надобщинних організаційних структур, вихід управлінської діяльності за рамки окремої общини. Розділення організаційно-інтелектуальних виробничо-виконавських функцій затверджується зрештою і на рівні племені-вождівства⁴.

Розділення уречевлення, використання досконаліших знарядь і поки що нечисленних рабів сприяє зростанню інтенсивності та продуктивності уречевлення. Збільшуються обсяги виробництва додаткового продукту, а саме це виробництво стає звичним і практично безперервним. Отже, на субстанційному рівні затверджується розділення уречевлюваної діяльності на необхідну і додаткову складові. Розвиток обміну надлишками продукції між не родинними общинами означає, що *екзоорієнтованою* стає та складова додаткового уречевлення, яка "відповідальна" за виробництво обмінюваної частини додаткового продукту. Необхідне і додаткове уречевлення, спрямоване на задоволення потреб общини і споріднених із нею общин, набувають статусу *ендоорієнтованих*.

В екзоорієнтованому додатковому уречевленні *виокремлюються* суспільна і приватна і відповідно абстрактна і конкретна складові. Їх вичерпну характеристику подано в "Капіталі" К.Маркса (маються на увазі відповідні останнім суспільна і приватна, абстрактна і конкретна праця), і тут немає необхідності ретранслювати відомі положення. Ясно одне: в колись єдиному і недиференційованому уречевленні поступово виокремлюються ті складові, яким у майбутньому призначено стати субстанційними детермінантами і носіями зв'язків між людьми і потіснити в цій ролі панівне в докапіталістичну добу біоолюднення у формі фізичного виробництва людського індивіда як члена того чи того роду. Зокрема, вже в цей період уречевлення (праця) взагалі, як затрати сутнісних людських сил, набуває форми абстрактного тією мірою, якою починає виконувати роль носія зв'язків між суб'єктами (общинами, великими і малими родинами, соціальними групами), що виробляють продукт не для власного споживання, а для обміну.

Відповідно до зсувів уречевлення новий імпульс отримують зміни в **олюдненні**, які були помітні ще в неоліті. Перш за все, взаємно адекватними є спеціалізація, ускладнення *безпосереднього уречевлення й опосередкованого олюднення*. Так, перехід від добового циклу збирача до сезонного в землеробстві супроводжувався визріванням таких принципово нових якостей, як терпіння, дисципліна, систематична і тривала напруга сил, передбачення. Звільнившись від "обіймів" доби, людина навчається бачити не лише світ общини. В кожному із спеціалізованих видів уречевлення провідну роль починають відігравати *складні наноінститути* – комплекси усвідомлених діяльнісних паттернів, які переплітаються з існуючими протоінститутами. Будучи доведеними до певного рівня досконалості, в тому числі поєднання з природними стандартами, й автоматизму регулярним і багаторазовим повторенням із покоління в покоління, вказані комплекси переміщуються в царину підсвідомого і набувають статусу *рутин – протоінститутів II роду*.

Як відомо, рутини землеробства і скотарства є вельми інертними і передбачають досить жорстке закріплення певних функцій і дій за окремими виконавцями й управлінцями, тим самим утискаючи особис-

⁴ Див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – К., 1996. – С. 208.

ту ініціативу. Проте при цьому зовсім не виключені відмінності в якості освоєння рутин, особистих умінь і віддачі. Дотримання рутин не є абсолютним і через природні "сюрпризи". Тому колективізм землеробської та скотарської простої кооперації є цілком сумісним з певним рівнем індивідуалізації як прогресу особистих сутнісних людських сил (СЛС) окремих членів общини. Рутини ж рано чи пізно стає об'єктом і предметом інституційної діяльності на общинному, міжобщинному, а потім і на племінному рівні.

Досягнутий ступінь розділення уречевлення виключає можливість освоєння однією особою, навіть упродовж цілого життя, кількох видів спеціалізованих СЛС (професійних знань, умінь, навичок тощо). Тому останні, як правило, транслиують найближчим родичам або передають у спадок дітям. До речі, порівняно з традиційними невербальними формами трансляції істотно зростає роль вербальних форм. Оскільки через природні якості ключову роль у більшості видів діяльності починає відігравати чоловік, саме він стає головним носієм згадуваних олюднених СЛС, а, отже, і головним учителем своїх синів. Цілком імовірно, що спадкування олюднених СЛС і елементарних знарядь діяльності історично передуює і полегшує легітимацію спадкування землі, худоби, нерухомого майна.

Кардинальним зсувом у *безпосередньому олюдненні* став перехід від мисливсько-збиральних до сільськогосподарських культів і ритуалів. *По-перше*, у формуванні останніх уже відчутною є роль усвідомлених зусиль і дій. Власне *духовна* діяльність постає тут у безпосередньо *інституційній* формі. Відповідно, разом із протоінституційною складовою згаданих культів і ритуалів досить значущою є власне інституційна складова, і тому вони суть *інститути* – сплав домінуючих протоінститутів і власне інститутів.

По-друге, разом з етнічними протоінститутами сільськогосподарські інститути об'єктивно стають важливою духовною підставою взаємодії й об'єднання общин (і не лише родинних) у племена, племен – у племінні союзи і конфедерації, а етнічних груп – у протоетноси⁵. Упорядкувальна роль старих культів неминуче знижується. Але вони не йдуть у небуття. Одні з них стають переказом, інші – асимілюються новими культурами, а треті продовжують існувати в переважно маргінальних формах і упорядковувати окремі аспекти життєдіяльності общин, великих і малих родин.

По-третє, відправлення нових культів і ритуалів вимагало створення й утримання відповідних культових центрів, місць, знарядь і предметів, а тому – подальшого розвитку архітектури, образотворчого мистецтва і художнього ремесла.

По-четверте, не лише в переданні професійного і життєвого досвіду від батька до сина, а і в масовому навчанні общинним і племінним протоінститутам та інститутам очевидні ознаки виокремлення особливої – *освітньої* – діяльності, в якій активно використовують як невербальні, так і вербальні засоби.

По-п'яте, усвідомлене продукування і вбудовування у племінні культури і ритуали, а також у зміст навчання тих чи тих поки що примітивних ідей, як правило, таких, що відповідають інтересам правлячої знаті, означає, з одного боку, народження *ідеологічної* діяльності, а з іншого (з ура-

⁵ Початкова включеність культів і ритуалів у "тіло" протоетносу детермінує майбутню незводимість етносу до кровнородинних, національних або расових засад.

хуванням вищевикладеного) – експансію духовної влади взагалі й ідеологічної зокрема за межі общини у племінний "простір".

Таким чином, за глибиною і масштабами розділення духовна діяльність аж ніяк не поступається уречевлюваній. Зрозуміло, в кожному із спеціалізованих видів духовної діяльності формуються відповідні складні наноінститути і рутини, а також навички усвідомлення і прочитання їхніх загальних структурних елементів (зміст, умови, характер, санкції, гарантії⁶). Цьому цілком відповідає ускладнення розумових операцій і поява навичок абстрагування. У взаємодії таких, що персоніфікуються, олюднених СЛС і зростаючих потреб у спілкуванні природним чином народжуються піктографія як засіб символічно-графічної фіксації СЛС, перш за все знань та інформації, і відповідні їй міжобщинні духовні інститути.

У біоолюдненні разом із збереженням ритуалів зачаття і народження дітей, звичаями обміну жінками, табу на інцест підвищується роль усвідомлених дій. Необхідність зміцнення племені та родини, множення робочих рук і воїнів, турботи про спадкоємців привносить у дитинонародження свідомий розрахунок. Землеробство, скотарство і військова справа особливо додають новий імпульс розвитку відповідних "галузей" і наноінститутів медицини і фізичної культури. Хоча біоолюднення продовжує "керуватися", головню, власними законами, воно вже не може не реагувати на потреби уречевлення і соціоолюднення і в цій якості набуває племінного значення.

Прогрес *безпосереднього олюднення* (безпосередньо олюднювальної діяльності⁷) в цю епоху дозволяє сформулювати деякі гіпотетичні припущення про його субстанційну будову. Суб'єкт олюднення – це особа (група осіб), яка продукує і транслює СЛС об'єкту олюднення. Суб'єкт здійснює активне олюднення⁸. Об'єкт олюднення – ця особа (група осіб), яка олюднюється, тобто асимілює трансльовані йому СЛС. Об'єкт здійснює пасивне олюднення.

Безпосереднє олюднення суть суперечлива єдність принаймні двох складових: абстрактної (олюднення взагалі) та конкретної. З боку суб'єкта олюднення взагалі передбачає затрати його фізичних та інтелектуальних сил на продукування і/або трансляцію об'єкту тих чи тих СЛС безвідносно до їхньої специфіки. Конкретне олюднення відповідальне за трансляцію об'єкту цілком визначених специфічних СЛС, а тому передбачає затрати суб'єктом відповідних цілком визначених власних СЛС. Наприклад, навчаючи об'єкт прийомам скотарства, суб'єкт навряд чи скористається специфічно "землеробськими" СЛС.

З боку об'єкта олюднення взагалі відбиває затрати його фізичної й інтелектуальної енергії (сил) на асиміляцію трансльованих йому СЛС безвідносно до їхнього специфічного змісту. Конкретне олюднення пов'язане з асиміляцією цілком визначених специфічних СЛС, а тому передбачає затрати відповідних специфічних СЛС об'єкта. Така ситуація у взаємоолюдненні, де суб'єкт і об'єкт репрезентовані різними особами і можуть мінятися ролями. У разі самоолюднення *людина* одночасно здійснює активне і пасивне олюднення, є його суб'єктом і об'єктом.

⁶ Докладніше див.: Тамбовцев В.Л. О разнообразии форм описания институтов // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 108–109.

⁷ Надалі – олюднення.

⁸ Тут не беремо до уваги можливе олюднення суб'єкта внаслідок розоолюднення ("розуречевлення") ним об'єкта у процесі олюднення останнього.

За аналогією з уречевленням в олюдненні з певною мірою умовності можна виокремити *необхідну і додаткову* складові. Для суб'єкта (об'єкта) затрати СЛС у процесі необхідної діяльності еквівалентні затратам на продукти уречевлення й олюднення, потрібні для нормальної життєдіяльності суб'єкта (об'єкта). Необхідні затрати СЛС суб'єкта визначають кількість і якість СЛС, які він продукує і транслює об'єкту. Своєю чергою, необхідні витрати СЛС об'єкта визначають кількість і якість асимільованих ним необхідних СЛС. Але суб'єкт здатен продукувати і транслювати більше СЛС, аніж це необхідно для його нормальної життєдіяльності. Так само об'єкт здатен асимілювати СЛС більше, ніж це необхідне для його нормальної життєдіяльності. Очевидно, вказані додаткові СЛС продукує і транслює суб'єкт і асимілює об'єкт у процесі їхньої додаткової діяльності. Зрозуміло, що не всі продукovanі СЛС можна транслювати і не всі трансльовані СЛС можна асимілювати. Слід підкреслити, що подана тут субстанційна будова має сенс у контексті тих умов, у яких вона народжується, тобто міжобщинної та племінної взаємодії уречевлення, опосередкованого і безпосереднього олюднення.

Інституцізація племені як універсумного утворення

У результаті поглиблення розділення діяльності розширює сферу впливу і стає багатоманітнішою *соціальна стратифікація*. Інтенсифікується професійне і майнове розшарування общин, родових ліній і родин, урізноманітнюються форми взаємодії традиційних і нових соціальних верств: накладення, симбіоз, взаємопроникнення і т. д. Чіткіше викреслюються і зміцнюються межі соціальних утворень (соцутворів), посилюється їхня внутрішня регламентація.

Поступово йде в минуле послідовна зміна общинником соціальних ролей і функцій упродовж життя і починає затверджуватися їх закріплення за окремими общинниками або групами, а також спадкування набутого таким чином соціального статусу⁹. Відповідно закріплюється генераційна трансляція мікроінститутів окремих соцутворів. Трансгенераційні протоінститути доповнюються трансгенераційними мікроінститутами. Перші продовжують забезпечувати міцність єдиної соціальної тканини общини, останні вкупі з мезоінститутами роблять її неоднорідною. Провідними суб'єктами формування й усвідомленої трансляції мікроінститутів стають найвпливовіші представники (знать, "еліта") соцутворів, наприклад, визнані професіонали, знатні та/або заможні родичі.

Трансгенераційна трансляція мікроінститутів супроводжується їх трансформацією (як неусвідомленою, так і свідомою) у протоінститути II роду. Мікроінститути груп рабів, слуг і неповноправних є, головню, продуктом свідомої інституційної діяльності общинної та племінної знаті. Через відсутність відповідних аналогів як "сирий матеріал" при цьому використовують певні рутини скотарства.

Рано чи пізно соцутворам стає тісно в рамках своєї общини. Разом із ними на міжобщинний простір виходять і іманентні їм мікро- і мезоінститути. З одного боку, у процесі спонтанної взаємодії соцутворів та їх інститутів різних общин народжуються відповідні міжобщинні соцутвори (наприклад, ремісників) і адекватні їм міжобщинні соціальні інститути, а з іншого – виникає об'єктивна необхідність "стиковки" і координації соціа-

⁹ Див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – С. 208.

льної діяльності схожих і різних соцутворів та їх інститутів. У цьому контексті цілком природним і таким, що відповідає об'єктивній логіці генезису племені, є становлення вищого племінного (надобщинного) соцутвору – племінної знаті (еліти) на чолі з вождем і племінних (надобщинних) соціальних макроінститутів.

З урахуванням наявних історичних свідоцтв і реконструкцій¹⁰ у вказаному процесі з певною часткою умовності можна виокремити *три* основні етапи. Початково родинні общини не мали значної автономії. Навіть відстані, на які вони розселялися, не можна вважати такими, що роз'єднують. Під впливом домінуючої родинності та культово-ритуальної єдності доцентрові сили щодо слабких економічних і соціальних зв'язків переважали над відцентровими. Мірою ускладнення цих зв'язків традиційні зустрічі родових лідерів, присвячені обговоренню і координації спільних дій (у землеробстві та скотарстві, в розподілі надмірного продукту, обміні з не родинними общинами, військових), стають регулярнішими. Ймовірно, роль "голови" цих зборів доручали або лідеру старшого роду, або родовим лідерам по черзі. Так з'являється посада вождя. Спочатку він виконує тимчасові функції, делеговані йому родовими лідерами, а тому його першість серед рівних є епізодичною. Міжобщинні зв'язки та інститути активно вибудовуються, а надобщинні – тільки народжуються.

Другому етапу відповідає закріплення за вождем повсякденних управлінських функцій, пов'язаних із різними аспектами спільної життєдіяльності общин, яка дедалі більше ускладнюється. Персона вождя стає, як правило, постійною, але спочатку виборчо-змінюваною. Підставою для подальшого закріплення за тим або тим родовим лідером посади вождя племені могла бути його приналежність не лише до старшого роду чи сакральної еліти, а і до общини, найсильнішої в економічному і/або військовому плані. Найімовірніше, в кожному конкретному випадку вирішальним виявлялося те чи те поєднання вказаних підстав. Але в будь-якому разі рід вождя отримує і, як правило, успішно реалізує можливості зміцнення свого майнового, військового і сакрального становища, активно формує відповідні мікро- і мезоінститути.

На третьому етапі посада вождя стає спадковою, а за лідерами молодших родів закріплюються протоаристократичні соціальні статуси. Виникає досить складна вища племінна соціальна освіта – *владна корпорація*. Поступово остання набуває дедалі жорсткішої ієрархічної будови. Її вершину утворює сакралізований вождь із своїм кланом¹¹, низхідні "сходинки" – клани лідерів общин. Допоміжну й обслуговуючу роль відіграють напівпрофесійні управлінці, воїни, слуги, раби, деякі ремісники і торговці. Як правило, вождь концентрує у своїх руках і сакральну (духовну), і "світську" владу. У протилежному разі історія демонструє широкий спектр відносин між вищими вождем і жерцем.

Подані етапи лише частково відбивають становлення племені як універсумного утворення. Але скільки-небудь повна характеристика відповідних темпорально пов'язаних універсумних процесів тут неможлива через заданість теми, дефіцит необхідних емпіричних матеріалів і теоретичних розробок. Тому надалі акцентуватимемо на інституційних аспектах проблеми.

¹⁰ Див.: Там же. – С. 207–208.

¹¹ Очевидно, клан вождя включає не лише його сім'ю і найближчих родичів, а і слуг – виконавців і провідників його волі.

У контексті інституційної еволюції важливими є іманентні змісту вказаних етапів створення, трансформація і зміна мікро- і мезоінститутів різних соцутворів, перш за все, владної корпорації. Мірою зміцнення останньої її мікроінститути стають дедалі сталішими і більш закритими, що сприяє формуванню "елітарної" субкультури. Наполегливішими і результативнішими стають спроби владної корпорації подати власну соціальну діяльність як політичну, а власні мезоінститути перетворити або покласти в підставу племінних політичних макроінститутів і тим самим зміцнити своє становище, а, отже, і соціальну нерівність.

В найзагальнішому значенні *соціальна нерівність* – це соціальна неідентичність, нетотожність, неідентичне соціальне становище окремих осіб і груп (утворень). Її породжує не так природне, як штучне в людині, не так її поведінка, як діяльність та її привласнення. Разом із множенням кількості соцутворів і ускладненням їхньої внутрішньої будови соціальна нерівність набуває відповідних різноманітних форм: статусна, сакральна, професійна, майнова і т. д. У період становлення і зміцнення племені ці форми нерівності є переважно не антагоністичними, але лише між родичами і родинними соцутворами. Не освячені традицією смертельні сутички за посаду вождя трапляються досить рідко. Навпаки, між не родичами або не родинними соцутворами починають переважати антагоністичні форми нерівності, що потребують для підтримки статус-кво сили не так традицій, як зброї. Оскільки ж мірою посилення міграції, зростання кількості міжплемінних військових зіткнень, захоплень і неминучого внаслідок цього змішання родів рівень кровної однорідності общин і соцутворів знижується, остільки база антагоністичної нерівності розширюється, й, отже, традиційні форми її підтримки й упорядкування життєдіяльності племені дедалі частіше доповнюються і витісняються поки що не традиційними насильницькими.

Чіткіше окреслюється *територіальний* аспект нерівності. Протоміське поселення вождя і його клану поступово перебирає на себе культоворитуальне, економічне і політичне лідерство, а тому і розвивається інтенсивніше. Відмінності між центром і периферією племені дедалі стають відчутнішими.

Змінюється і ситуація в *сім'ї*. Як відомо, парна сім'я виникла ще в материнській общині. Але вона не була самостійною господарською одиницею, а тому – стійкою¹². Ствердження батьківського роду свідчить про те, що, хоча природність, як і раніше, детермінує соціальність (соціальний статус тієї чи тієї особи в пізньому племені визначається фактом народження), соціальне начало стає емансипованішим. Чоловік як глава сім'ї порівняно з жінкою тісніше вплетений у соціальні зв'язки і більше дистанційований від природних. Виникнення патріархального рабства у великій і малій сім'ї свідчить про проникнення соціальної нерівності й у "первинний" осередок племені.

Хоч би як це здавалося парадоксальним, але прогресуюча соціальна нерівність каталізує процеси індивідуалізації. Потрапляючи в її "тенети", стаючи об'єктом її різних форм і стикаючись з різноманітністю соціальних типів і ролей, людина ніби спостерігає себе в різних дзеркалах і тим самим переконується у своїй відмінності, несхожості на інших. Щоправда,

¹² Див.: Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. – С. 69.

це соціальне "я" ще неспіливе і нестійке, залежне від зовнішніх впливів, але вже спонукає людину до тих або тих соціальних дій, хай і епізодичних.

Розглянуті соціальні зміни, безумовно, є інституційними, оскільки 1) початково спираються і легітимуються вкоріненими століттями протоінститутами; 2) супроводжуються їх модифікацією, формальним дотриманням, але змістовною відмовою від деяких або багатьох із них; 3) передбачають формування принципово нових інститутів, їх насадження, ствердження і переведення у протоінститути II роду. В результаті цих процесів, по-перше, посилюється інституційна неоднорідність племені. Дедалі більше воно стає полем взаємодії загальноплемінних (племінних), а також різноманітних общинних, групових, родинних та індивідуальних інститутів і протоінститутів. По-друге, окреслюється *інституційна нерівність*. З одного боку, продукovanі владною корпорацією інститути легітимують, "узаконюють" нерівність, у тому числі й нерівність доступу до інститутів різних соцутворів, а з іншого – окремі особи, групи, соцутвори й общини можуть демонструвати різне ставлення до існуючих протоінститутів та інститутів: від сліпого підкорення до активного неприйняття.

Указані соціальні процеси та їх результати були б неможливими без відповідного ускладнення соціальної діяльності як їхньої субстанційної основи і першорудшя. Щоб забезпечувати належне впорядкування життєдіяльності того чи того соцутвору, вона асимілює важливі функції інших видів олюднення і таким чином у різних відносинах виступає соціоуправлінською, соціоідеологічною, соціоосвітньою, соціоінституційною. Її найактивнішими суб'єктами стають лідери соцутворів, а найважливішими соціальними діями – оформлення чітких меж соцутвору, регламентація його поповнення окремими особами і виключення осіб, обмеження або заборона тих або тих дій, контроль за виконанням відповідних рутин (статусних розпоряджень), координація зусиль членів соцутвору, трансляція соціального досвіду, легітимація і зміцнення становища і ролі даного соцутвору у племінному унутворі. Відповідно до цих дій разом із "неолітичними" результатами соціальної діяльності – соцутвором як цілісністю, мікро- і мезоінститутами, з'являються макроінститути (продукт діяльності владної корпорації), протоінститути II роду, рутини, примітивні погоджувальні процедури і т. п.

За своєю природою макроінститути є *політичними*, оскільки покликані впорядковувати життєдіяльність племені як цілісності. Але, як впливає з вищевикладеного, в пізньому племіні вони суть результати не так спільної діяльності знаті різних общин, як *соціальної* діяльності верхівки владної корпорації. Цей парадокс можна легко розв'язати, якщо врахувати, що соціальна діяльність підміняє, витісняє політичну, стає соціально-політичною тією мірою, якою мезоінститути владної корпорації стають племінними макроінститутами.

Насправді, важко собі уявити, щоб владна корпорація продукувала останні, ігноруючи свої вузькокорпоративні інтереси. Лише на етапі формування племені племінні макроінститути були результатом, головню, соціально-політико-інституційної діяльності лідерів общин і соцутворів. У пізньому племіні ключову роль у їх виробництві відіграє верхівка владної корпорації, натомість общини і соцутвори змушені "шикуватися" за заданим таким чином "ранжиром". Зрозуміло, в будь-якому політичному процесі, в тому числі сучасному, надзвичайно важко розмежувати власне політичну і соціальну складові. Але для глибшого розуміння його (процесу) істинної природи, реальних, а не популістських цілей політиків таке роз-

межування є імперативним. Не виключено, що для цього може бути використаний *інституційний* критерій. Як правило, інститути є визначенішими й очевиднішими, ніж нерідко приховувана від сторонніх очей інституційна діяльність. Тому їхній зміст, характер і цільова спрямованість може свідчити про істинні, а не декларовані інтереси і наміри політиків.

Становлення і зміцнення племінних утворів було б неможливе без відповідного прогресу *політичної* діяльності, зміцнення пріоритетів у її суб'єктах, об'єктах, змісті, видах і результатах. На початковому етапі становлення племені її найактивнішими і найвпливовішими *суб'єктами* були лідери общин, які, з одного боку, уособлювали досвід такої діяльності на общинному рівні, а з іншого – в повній відповідності з її сутністю і власним статусом змушені були шукати шляхи виживання общин і зміцнення свого становища в нових умовах. Мірою зміцнення постаті вождя він стає провідним суб'єктом політичної діяльності, здатним виконувати, в тому числі, ті політичні функції, які не властиві лідерам общин. Відповідно зростає і політична активність владної корпорації.

Змінюється й *об'єкт* політичної діяльності. Спочатку це, переважно, общини і міжобщинні зв'язки, з яких і зростає плем'я, потім – плем'я в цілому, общини як його складові, численні соцутвори і групи, а також сусідні племена й общини.

Змістовно політична діяльність ускладнюється і диференціюється. Так, у її складі виразніше, ніж в інших видах олюднення, виокремлюється *владна* діяльність як свідоме і цілеспрямоване примушення і підкорення племінним інститутам, а також волі вождя і владній корпорації. Якщо в етнічно однорідному племені використовують, переважно, протоінституційні методи підкорення, то в пізніший період міжплемінних воєн, захоплень і підкорення не родинних, "чужих" племен і общин указані методи стають, як правило, неефективними. Їх доповнює, а то і зовсім витісняє військова сила.

Це свідчить про виокремлення особливого виду політичної діяльності – *військової*. Її інстинктивні і протоінституційні витоки неважко виявити в полюванні і, частково, збиранні. Цим багато в чому можна пояснити її тварний, вірніше, неголюдновальний зміст. Про що йдеться? З певною часткою умовності в будь-якій діяльності можна виокремити про- і неголюдновальну складові. В найзагальнішому вигляді перша стверджує людське життя, а остання – людську смерть. Їх взаємозв'язок може набувати найвигадливіших форм, так що нерідко життя стверджується через смерть, а смерть – через життя. Неголюдновальне тим і відрізняється від тварного, що не лише свідомо каталізує тваринні інстинкти, а і продукує такі інститути, антилюдяність яких долає обмеження навіть найжорстокіших тваринних інстинктів.

У військовій діяльності неголюднення виражене особливо рельєфно, бо його початково цілком усвідомлено ставлять на чільне місце, а то й абсолютизують. Знищуючи людське в об'єкті (а такими виступають чужі рід, община, плем'я, людина) військової діяльності, її суб'єкт також неголюдноється, вбиває людину в собі, причому ще до здійснення акту вбивства чужого, вже у процесі навчання військової діяльності, засвоєння її інститутів. Готовність убити людину і сам акт убивства – діяння однаково антилюдські.

Політичний характер військової діяльності визначають її спрямованість на зміцнення племені як цілісності, його виживання у ворожому середовищі і збагачення, в тому числі за рахунок грабежів і захоплень полоне-

них. Імовірно, протоінститути канібалізму вгасають разом із затвердженням інститутів доместикації, які уможливлювали використання полонених не як засоби харчування, а як "знаряддя, що вміють говорити".

У взаємодії політичної та інституційної діяльності з'являються нові грані. Стає очевидною неідентичність *інституційно-політичної* та *політико-інституційної* діяльності. В **першому** випадку активним, провідним началом є інституційна діяльність, а веденим – політична. З багатьох історичних форм такого співвідношення найвиразніше в цьому періоді виокремлюються дві. *По-перше*. На міжобщинному рівні взаємодій інститути общинної демократії досить швидко виявляють свої межі. За формування нових міжобщинних інститутів (із яких пізніше зростають племінні макроінститути) лідери общин виступають як політичні діячі племінного рівня. В цьому сенсі плем'я виникає раніше, ніж постать його вождя. *По-друге*, формуючи мікроінститути власного клану і вигідні для нього мезоінститути, намагаючись легітимізувати їх як племінні, вождь надає інституційно-соціальній діяльності політичного характеру.

У **другому** випадку політична діяльність є активною, домінантною і задає параметри інституційної діяльності – перш за все, її мета, засоби й очікуваний результат. Для цього періоду характерна така форма активності, як цілеспрямоване формування владною корпорацією політичних макроінститутів і переведення їх у протоінститути II роду з урахуванням меншої затратності протоінституційного примушення порівняно з примушенням силою.

Важливим результатом взаємодії політичної, соціальної та інституційної діяльності є система політичних і соціальних інститутів племені. Її основні складові – племінні макроінститути, мікро- і мезоінститути клану вождя, общинної протоаристократії, общинні політичні інститути, інститути різних соцутворів. Поступово вибудовується і зміцнюється *інституційна ієрархія* – племінні інститути стають провідними щодо общинних. Посилюється *політична нерівність* – політична роль владної корпорації зростає, а пересічних общинників – знижується. За допомоги вказаної системи інститутів вона починає виконувати низку *протодержавних* функцій: забезпечення "суверенітету" племені, зовнішні відносини, організація життєдіяльності племені як цілісності, розв'язання суперечок, сакральна, фіскальна.